

*О.О. Крижановська
(м. Київ)*

**РОЛЬ КРІПАЦЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ У ФОРМУВАННІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ
(кінець XVIII — початок XX ст.)**

Стаття присвячена ролі, яку відіграли кріпацькі інтелігенти в еволюції національної самосвідомості українців; розглянуто участь вихідців з поміщицьких підданих у вітчизняному суспільно-політичному та національному русі.

Ключові слова: *кріпацька інтелігенція, національна самосвідомість, суспільно-політичний рух, національний рух.*

Спроби осмислення того, чим є Україна, основних перспектив її розвитку та шляхів національного самовизначення українського народу робилися ще у другій половині XIX ст. Дані питання займали важливе місце ще в спадщині М. Драгоманова¹. У працях дослідників кінця XIX — початку XX ст. спроби висвітлення спектра питань, пов'язаних з національним рухом та його впливом на настрої українського народу, його самосприйняття, розглядався головним чином як крамольні прояви сепаратизму, розколу й підриву державних устоїв².

Радянська історіографія, незважаючи на кардинальну зміну ідеологічних парадигм, події, що розвивалися в Україні, продовжила розглядати в суто загальноросійському контексті³. Дослідниками в даний період у офіційній теорії націєтворчих процесів було запроваджено концепцію «нової історичної спільності — радянського народу», що мало забезпечити ідеологічне обґрунтування переходу до суто асиміляційної і репресивної національної політики та прискореного запровадження єдиної ідентичності в СРСР⁴. Сповідувана в ті часи класово-інтернаціоналістська парадигма нівелювала суть та значення національних факторів і символів, надавала однозначно негативних характеристик поняттю «націоналізм» та його зв'язку з тим, що ми розуміємо під патріотизмом, привчала громадян Радянського Союзу сприймати націю як анахронізм, приречений часом та історичним поступом на знищення⁵. Та, незважаючи на існування жорстких ідеологічних рамок, все ж мали місце окремі дослідження, присвячені висвітленню національної самосвідомості українського народу⁶.

Останніми роками було здійснено спроби переосмислення національного питання та основних шляхів його вирішення, тепер уже в контексті спроб

переосмислення історії України як самостійної й незалежної державної одиниці⁷. Вітчизняна історіографія збагатилася ґрунтовними дослідженнями, в яких висвітлюються основні засади формування й еволюції національної самосвідомості українців⁸.

Важливу роль і найактивнішу участь у цих основоположних для кожної нації процесах відігравали також й кріпацькі інтелігенти, у першу чергу, Микола Костомаров⁹ та Тарас Шевченко¹⁰.

Життєві обставини у кожного з вихідців з поміщицьких підданих склалися по-різному. Однак ніякі труднощі не могли змусити вихідців з поміщицьких підданих — українців за походженням — забути про своє українство чи зректися його. Яскравим прикладом цього стали життя і творчість таких кріпацьких інтелігентів, як Тарас Шевченко та Олександр Нікітенко. Обидва вони були українцями, котрі народилися в неволі й досягли академічних висот.

Олександр Нікітенко українське в собі відчував як рідне з самого дитинства. Протягом багатьох років він вів детальний щоденник, в якому занотовував усе те зі свого життя, що вважав для себе найважливішим. З дитячих років майбутній цензор, визнаний історик літератури й професор Санкт-Петербурзького університету усвідомлював себе українцем. Згадуючи, як його батьки піклувалися про те, щоб він отримав належну освіту, Олександр Васильович зазначав: «Батько надумав відправити мене до Воронежа. Немало турбувало мене й те, що я віднині мав жити серед москалів. Справжній хохол, я не відчував до них приязні. Їх звичаї, одяг, житло, мова, — все викликало у мене дитячу антипатію»¹¹. Будучи українцем за походженням й вирішивши в українському середовищі, Олександр Нікітенко неодноразово підкреслював ті риси, які вирізняли українців поміж інших народів, зокрема росіян. Відзначаючи характерні риси українців, учений відзначав їх добросердечність, чесність, безкорисливу гостинність. Крадіжки, обман, молодецтво, обдурювання були для них нечуваними; москалі, на їх переконання, були наділені всіма зазначеними вище якостями. Й тому, за його переконанням, саме слово «москаль» для українців було лайливим¹². Подібне ставлення було характерним для їх менталітету, знайшло своє відображення в народній творчості й міцно зафіксувалося у фольклорі. Образ москаля у народній прозі часто пов'язувалося з підступом, брехнею та обманом. «Українці звичайно називали великоросів «москалями» та «лапотниками» й ставилися до них з недовірою та певним острахом, вважаючи їх жадібними, брутальними, нещирими, хитрими, ледачими і мстивими. В народі уникали мати справи з москалем, не кажучи вже про те, щоб наймати його на службу, адже москаль, за переконанням українців, неодмінно обдурить, або ж доведеться з ним постійно сваритися через його лінощі та лукавство, й тоді він накоїть тобі такого, що весь вік жалкуватимеш»¹³.

Відзначаючи більшу схильність українців до освіти й навчання порівняно з росіянами й вищий рівень освіти своїх співвітчизників до інкорпорації

українських земель до складу Російської імперії¹⁴, О. Нікітенко водночас критикував тих своїх земляків, котрі переймали від росіян у першу чергу та головним чином недоліки. Цензор з гіркотою констатував: «То були мало-росіяни, котрі виродились, або, як їх з насмішкою називали, перевертні, які встигли запозичити від москалів лише найгірші їх риси. Пишаючись своїм багатством, вони зневажали бідніших за себе, постійно хитрували й саме хитрим витівкам завдячували своїми багатствами. Жили вони розкішно, намагаючись наслідувати городян, одягалися у модні жупани, змішуючи часом український з російським, влаштовували часті бенкети й прикрашали свої оселі без смаку»¹⁵.

Великий Кобзар також незмінно за своєю душевною організацією залишався українцем¹⁶. У своєму листі до рідного брата Микити він палко прохав написати йому саме рідною, українською мовою: «Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі. Воно, бач, і так і не так, а все-таки лучше, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється... А сам, як тільки получиш моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому... Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському»¹⁷. У наступному листі братові Тарас Григорович висловлював своє незадоволення з того ж приводу: «Брате Микито, треба б тебе полаять, та я не сердитий. Нехай буде так, як робиться. Бач за що я тебе хочу лаять, чом ти, як тільки получив моє письмо, до мене не написав, бо я тут турбувався. Трапляється, що письма з грішми пропадають, — а вдруге за те, що я твого письма не второпаю, чортзна по-якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським... Скажи Іванові Федьорці, нехай він до мене напише письмо окрім — та тільки не по-московському, а то і читати не буду»¹⁸.

Перебуваючи на засланні, він подумки не розлучався з Україною. «... Я задумувався, — писав Шевченко у своєму щоденнику, — й плекав у своєму серці свого сліпця кобзаря й своїх кровожерних гайдамаків... переді мною пройшли мученицькі тіні наших бідних гетьманів. Переді мною стелився степ, усіяний курганами. Переді мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна у всій непорочній меланхолійній своїй красі. Й я задумувався, я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної принади...»¹⁹. Безмежно вдячний був Кобзар за все, що нагадувало йому про далеку Вітчизну: «Спасибі ще Кулішу — відзначав він, — що здогадався прислати книг, а то я

й не знав би, що з собою робити. Особливо вдячний йому за «Записки о Южной Руси». Я цю книжку скоро напам'ять читати буду. Вона мені так живо, так чарівно живо нагадала мою прекрасну, мою бідну Україну, що я нібито як з живими бесідую з її сліпими лірниками та кобзарями»²⁰.

Ще одним яскравим прикладом людини, котра не забула про своє походження й не відцуралася своєї українськості, став один з відомих белетристів другої половини XIX ст. Данило Мордовець. На відміну від багатьох інших українських діячів, які лише народилися на етнічних землях за межами України, а весь свій талант віддали головному краю — Києву, Харкову чи Львову, він повністю присвятив себе своїй малій батьківщині — Донщині та Жовтому Клину. Данилів дідусь, запорізький сотник Сліпченко-Мордовець, зміг зберегти свою козацьку волю і на донських землях, а от його син, Данилів батько, потрапив у кріпацтво, та зміг здобути собі волю лише великою й важкою працею. Розбагатівши та здобувши навіть деяку освіту, він не забув свого українського коріння (сусіди-росіяни називали його «хохлом старого закала»), але під тиском місцевого чиновництва зросійщив своє прізвище, ставши з Мордовця Мордовцевим. Зважаючи на це, письменник свої російськомовні твори підписував офіційним прізвищем Мордовцев, але для українського читача завжди залишався Данилом Мордовцем, або Данилом М. Сліпченком, на честь дідуся. Данило Мордовець розпочав писати українською мовою прозові твори на історичну тематику й, чи не вперше, переклав українською повісті Миколи Гоголя, писав реалістичні оповідання з життя покріпаченого українського села Донщини й Жовтого Клину — «Старці», «Дзвонар», «Солдатка». Почувши про відродження українського літературного життя у Петербурзі, перебрався до імперської столиці, де познайомився з Тарасом Шевченком і почав друкуватися в часописі «Основа».

Із початком реакції, що розгорнулася в Російській імперії з придушенням польського повстання 1863-го року та заборонаю українського літературного слова, Данило Мордовець був вимушений писати переважно російською мовою, однак нерідко на українську тематику. Найбільш значимі, свої твори («Сагайдачний» та «Палій») письменник переклав українською; а «Дві долі» Д. Мордовець написав відразу рідною мовою.

Після смерті письменника його спадщина добре прислужилася розвитку української справи. Значна її частина зокрема та, що мала артистичне й літературне значення, а також була безпосередньо пов'язана з іменем літератора, була подарована родичами Д. Мордовця чернігівському музею ім. В. Тарновського. Частину ж спадщини письменника, зокрема книги, було передано до бібліотеки петербурзького «Товариства імені Тараса Шевченка з допомоги нужденним мешканцям Південної Росії, що навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербургу»²¹.

Не зрікалися свого українства й рідні письменника. Українцем усе своє життя вважав себе його рідний брат Андрій Лукич. Будучи вже 90-літнім, він відкрито зізнався: «Як ми не малороси! Так наше справжнє прізвище не Мордовцев, а Мордовець-Сліпченко! У мене й донині збереглася стара ікона з малоросійськими надписами, подарована малоросійським військом моему діду, сотнику Іоанну Власьєву Сліпченко, — він же Мордовець, — який утік з України на Дон. У діда нашого довго зберігався архів з таємними паперами, що стосувалися діяльності Мазепи, з яким прадід наш був дуже близьким. Архів цей згодом був забраний у діда й спалений, бо складався з документів про Мазепу, зміст яких було визнано таким, який не варто було робити надбанням наступних поколінь»²². Після цієї своєї полум'яної промови, щоб остаточно розвіяти усілякі сумніви в українському походженні Мордовцевих, Андрій Лукич заспівав українську пісню «Ой, на горі та й жінці жнуть». «Цю та й інших пісень я співав іще дитиною, й, здається, сама моя вимова красномовно свідчить про наше давнє українське походження»²³.

Кріпацькі інтелігенти зберігали не лише історичну пам'ять українського народу, але й безцінну скарбницю народної творчості. Живою легендою ХХ ст. стала народна співачка Явдоха Зуїха²⁴, котра по праву зайняла одне з перших місць у ряду найвизначніших народних співців слов'янського світу й органічно ввібрала чисельні скарби українського народу, його спосіб художнього мислення, мовне багатство й високі моральні та естетичні ідеали. З голосу неписьменної жінки, народженої у кріпацькій родині, молодим зятьківецьким вчителем і краєзнавцем Гнатом Танцюрою було записано 1008 народних пісень²⁵, 156 казок, 394 прислів'їв та приказок, замовлянь і прикмет²⁶, а також чимало загадок²⁷, що є найбільшим за обсягом матеріалом, зібраним в Україні від одного народного виконавця.

Більше того, такі поняття, як «Україна» та «українці» стали загальнови-знаними та широкоживаними саме у ХІХ ст. завдяки зусиллям духовних провідників нації, серед яких, безперечно, були Микола Костомаров і Тарас Шевченко²⁸. До того ж часу в ужитку були поширені назви Русь, Мала Русь, Малоросія та Південна Росія; назва ж «Україна» хоч і вживалася ще з ХІІ ст., однак територія, яку вона позначала, не збігалася з територією сучасної України²⁹.

Ще однією заслугою вихідців з поміщицьких підданих став їх інтерес до минулих часів, до історії України. Цей інтерес реалізовувався не лише через історичну тематику художніх творів, авторами яких вони були, а й в етнографічній та науковій діяльності кріпацьких інтелігентів. Це не могло не вплинути на спрямування наукової та літературної спадщини тих письменників та науковців, котрі вийшли з глибин самого народу.

Літературна творчість вихідців з поміщицьких підданих, зокрема Т. Шевченка й Д. Мордовця, розгорталася у досить складних умовах. Епоха романтизму початку ХІХ ст. прищепила українському письменству інтерес

до подій минулого, що в умовах політичної та культурної залежності України суттєво загострювало пошуки власних коренів та національної ідентичності в доколоніальних часах, які залишилися в минулому. При цьому національні концепції інтерпретації історичних подій входили в суперечність з загальноімперською моделлю історичної пам'яті. У першу чергу це стосувалося національних практик історіографічної та художньої реконструкції історичних явищ і процесів, які ставили під сумнів імперські проекти й акцентували увагу на відвертих конфліктах «периферії» з «центром». Так, образи українських історичних постатей, передусім гетьманів, набували яскравого негативного семантичного наповнення, оскільки саме існування конкурентного політичного інституту (гетьманату) підривало абсолютну імперську владну модель³⁰.

Так, автор ряду романів на історичну тематику Д. Мордовцев був вимушений творити у досить складних умовах, адже тогочасний літературний процес фактично знаходився у тисках між політикою імперської маргіналізації національних культурних традицій та антиколоніального мистецького спротиву. В таких несприятливих для творчості умовах історична романістика письменника водночас відображала й колоніальні стереотипні моделі інтерпретування «підкореного», й художні пошуки національної ідентичності³¹.

Однак, незважаючи на складнощі й перепони, Д. Мордовець прагнув писати про народ, використовуючи чисельні свідчення самого народу. У творі «Напередодні волі» такими свідченнями стали допитні справи та чолобитні. Описуючи життя людей у віддалені епохи, письменник намагався відшукати й почути голос народу в його усній творчості й, перш за все, в піснях, які нерідко вторгаються у його твори на історичну тематику³².

Видатним ученим у сфері історичної науки був Микола Костомаров³³. Народжений селянкою-кріпачкою, вирісши й виховуючись в українському середовищі, становлячись як учений, письменник та громадський діяч в українських Харкові, Рівному та Києві, він не відокремлював себе від українства. Про це свідчать його статті в «Основі», в яких містилося розгорнуте, хоча й суттєво пом'якшене з огляду на цензуру викладення концепції про особливості розвитку українських земель³⁴, а також опублікований у «Колоколі» лист, що містив у собі заяву з побажанням, щоб ні великоруси, ні поляки не називали своїми землі, населені українцями³⁵.

Ця позиція знаходила відгук і співчуття серед російських публіцистів та громадських діячів. Так, Олександр Герцен, котрий схвалив публікацію листа М. Костомарова, вважав, що Україна та Білорусія мають бути самостійними та демократичними утвореннями й водночас порушував питання про створення федерації слов'янських держав, побудованих на демократичних основах. Добре знаючи історію України, він не лише відчував біль і трагедію її народу, але й різко виступав проти переслідування української

мови та культури, відсутності у населенні наших земель елементарних громадянських прав. О. Герцен був переконаний у тому, що нікому не треба було заважати розмовляти, думати, учитися та писати тією мовою, якою йому краще й зручніше³⁶.

Головною теоретичною основою історичних досліджень Миколи Костомарова було те, що учений був свято переконаний у тому, що історична наука має ставити своїм основним завданням показати життя саме народу. Таким чином, на думку вченого, предметом історії мають бути саме засоби і основні форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах, де спостерігається життєвий процес суспільства. Учений справедливо відзначав: «Історія стала для мене улюбленим предметом; я читав безліч різного роду історичних книг, вдумувався у науку й задався питанням, чому це у всіх історіях йде мова про видатних державних діячів, зрідка — про закони та установи й у водночас нехтується життям народних мас? Бідний мужик, землероб і працівник немов би не існують для історії; чому історія не говорить нам нічого про його побут, духовне життя, про його відчуття, спосіб проявів його радощів та печалі? Досить швидко я дійшов висновку, що історію слід вивчати не лише за мертвими літописами й записками, а й у живому народі»³⁷.

Народне життя, як наголошував історик, нерідко проходило відмінно від державного й нерідко еволюціонувало всупереч йому. Тому з упевненістю можна говорити про те, що історична концепція видатного вітчизняного історика передбачала всебічне дослідження народного життя у найрізноманітніших його сферах — політичній, побутовій, економічній та релігійній³⁸.

Праці М. Костомарова, зокрема «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Мазепа», «Гетьманство Виговського» та «Павло Полуботок», присвячені визвольній війні українського народу 1648–1654 рр., стали новим словом у вітчизняній історіографії XIX ст., започаткувавши народницький її напрям.

Учений обґрунтовував право України на національний розвиток, на свою літературу і культуру, обстоював думку про самостійність української мови та її право на незалежне місце серед слов'янських мов. М. Костомаров виступав й за викладання у сільських школах українською мовою³⁹, а також видання наукової літератури українською мовою⁴⁰. Більше того, учений відзначав не лише основні риси українського народу⁴¹, а й особливості української мови порівняно з іншими слов'янськими мовами⁴².

Приділяв учений увагу й дослідженню вітчизняного фольклору⁴³, а також зробив свій внесок у справі формулювання основних завдань українофільства⁴⁴.

Неодноразово до героїчних і водночас трагічних сторінок вітчизняної історії у своїй художній та літературній спадщині звертався й Тарас Шев-

ченко, з ім'ям якого нерозривно пов'язано становлення демократичного за характером українського національного світогляду.

Його «Кобзар», що став потужною поетичною антимаєоросійською пропагандою, покликаною нагадати землякам поета про національну гордість і необхідність непримиримої боротьби за звільнення від духовного та морального закріпачення⁴⁵.

Відірваний від рідної землі, Великий Кобзар намагався не асимілізуватися у чужому національному середовищі. Поет глибоко перейнявся питаннями минувшини України, яка пронизувала його особистість: дитинство Шевченка пройшло в оповідях про події Гайдамаччини, що розгорталися здебільшого на його рідній Черкащині, та згадках про героїчні подвиги козаків Запорізької Січі. Історична пам'ять українського народу гармонійно поєдналась у світобаченні поета з українським фольклорними темами, символами та поетичними прийомами⁴⁶.

Однією з провідних у поетичній спадщині Великого Кобзаря була козацька тематика. Козацька доба асоціювалася в поета головним чином із Запорізькою Січчю як осередком лицарської вольниці й центром визвольного руху. Запорожці ж в Шевченковій уяві стали уособленням героїзму, самопожертви, найвищого піднесення народного духу. Про Січ і козаків Т. Шевченко писав у творах «До Основ'яненка», «Іржавець», «Назар Стодоля», а також «Чернець», «Ой крикнули сірії гуси» та «Хустина». До образу козацької України Т. Шевченко звернувся й у поемі «Гайдамаки»: події, зображені у творі, розгорталися саме на території колишньої Гетьманщини.

Образ козацької України витворювався Кобзарем на основі глибокого знання усної народної творчості, а також відповідних літературних праць та історичних досліджень. На нього значною мірою впливали й сучасні поету українські реалії, в яких соціальне та національне гноблення в імперській Росії сягало апогею. Це, своєю чергою, зумовило філософське осмислення Шевченком — поетом козацької доби та її поетичну інтерпретацію. Поет глибоко вірив у майбутнє українського народу, якому історична пам'ять про героїчну козацьку епоху допоможе у вибудові «нової України»⁴⁷.

Шевченко, як ніхто інший, увібрав допитливість дослідника історії свого народу та переосмислення національної історичної спадщини українців. Історична епопея «Гайдамаки», поеми «Кавказ» та «Єретик» високими епічними зразками не лише збагатили як вітчизняну, так і світову літературу. Висловлені у них історичні погляди й історична свідомість поета й Пророка українського народу істотно вплинули на подальший розвиток вітчизняної історіографії та сприяли зростанню національно-визвольної боротьби усіх слов'янських народів. Можна з упевненістю стверджувати, що Шевченків міф України виявив в історичному бутті нашої нації своє конструктивне, державотворче спрямування, й став одним з фундаментальних чинників,

котрі привели до утвердження самостійної та незалежної української держави⁴⁸.

Гармонійне поєднання ідей патріотизму, акцентуванні уваги на героїчних і водночас трагічних сторінках історичного минулого України, та ідей революційності, що вперше прозвучали із Шевченкових поезій, забезпечило належні умови для переходу від національного самопізнання до національного самоусвідомлення⁴⁹.

Кобзар не лише реалістично окреслив внутрішні та зовнішні чинники української драми, а й показав її глибинні внутрішні причини — німоту народу, відсутність національної самоповаги, готовність рухатися у фарватері чужих ідей. Звертаючись із полум'яним словом до «живих, і мертвих і ненароджених» співвітчизників з ідеалом людяності, поєднаним з пошуком правди, Шевченко творив нову символіку національного світобачення.

Започаткована Кобзарем традиція національної самокритики, знаменувала собою не лише експресивної суб'єктивності романтизму, а й яскраво свідчила про початок переходу від націоналізму культурницького до націоналізму політичного⁵⁰.

Вагомим був внесок у розвиток історичних студій і вихідця з поміщицьких підданих графа О. Розумовського Федора Ніколайчика, який закінчив Київський університет св. Володимира кандидатом по історичному відділенню історико-філологічного факультету й певний час працював під керівництвом професора В. Антоновича. Перу історика та педагога належить праця з історії Кременчука⁵¹, а також ряд опублікованих в «Киевской Старине» історичних⁵² та етнографічних⁵³ студій і відповідних оглядів⁵⁴.

Крім того, Ф. Ніколайчик опублікував ряд джерел з вітчизняної історії, серед яких — універсал Івана Скоропадського (1719 р), адресованому стародубському полковнику та полковій старшині, в якому мова йшла про заборону вечорниць, кулачних боїв та «зборищ под Ивана Купала», які постійно проводилися у містах, містечках та селах полку і накликали «гнев Божый на всех нас»⁵⁵. Опублікував дослідник й ряд документальних джерел з історії Стародубського полку, зокрема поіменні козацькі списки та реєстри⁵⁶.

Увагу дослідника привертала й фамільні архіви козацько-старшинських родів Гетьманщини, життя та діяльність яких були пов'язані зі Стародубщиною⁵⁷.

Таким чином, можна говорити не лише про інтерес кріпацьких інтелігентів до історії своєї Вітчизни. Вихідці з «поміщицьких підданих» не тільки переосмислювали минуле України та її культурну і духовну спадщину, а й докладали значних зусиль до того, щоб зробити саме народ активним і повноправним учасником та творцем історичного процесу.

Неоціненним внеском у розвиток національної самосвідомості українців була творчість кобзарів, серед яких були й вихідці з кріпаків.

Січовим кобзарем, приписаним до Корсунського куреня, активним учасником гайдамацьких походів був Данило Степанович Бандурка, який двічі ходив з козаками Корсунського, а пізніше — Стеблівського, Платнерівського, Кисляківського та Канівського куренів на Правобережну Україну підіймати народ проти польських панів⁵⁸.

З голосу таких народних співців, як Павло Братиця та Гнат Гончаренко, вітчизняні фольклористи записували чисельні й безцінні скарби народної творчості. Тільки з голосу одного з останніх кобзарів, вихідця з кріпаків поміщика Крюковського, керівника кобзарсько-лірницької організації Івана Кравченко-Крюковського, записано дванадцять невідомих раніше пісень та їх варіантів⁵⁹.

Важко переоцінити ту працю по збереженню величезного пласту народних пісень і дум та їх популяризації не лише на теренах України, а й у міжнародних масштабах, яку протягом тривалого часу здійснював Остап Вересай. Кобзар виступав не лише на відкритті колегії Григорія Галагана у Києві. В супроводі М. Лисенка та П. Чубинського Вересай побував у Петербурзі, де виступав на засіданнях Російського географічного товариства, в Музеї етнографії, в залі Благородних зібрань та на засіданні Слов'янського комітету милосердя. Довелося народному співцю співати й перед великими князями Сергієм та Павлом Олександровичами, ілюструючи своїм виступом прочитаний їм курс лекцій, присвячений малоросійській народній поезії. Вересай виконав перед поважними слухачами кілька дум та пісень, за що отримав від них срібну табакерку з підписом «Кобзарю Остапу Вересаю від великих князів Сергія та Павла Олександровичів березня 4-го 1875 р.»⁶⁰.

Талант Остапа Вересая був високо оцінений не лише співвітчизниками, а й набув міжнародного визнання⁶¹. Іноземним приїжджим, які слухали Остапа Вересая, зокрема французькому професорові, пізніше міністру освіти Франції А. Рамбо, французькому філологу й письменнику, засновнику славістики у Франції професору Л. Леже, міністру освіти Сербії С. Новаковичу, професору з Відня В. Ягічу, українські пісні у його талановитому виконанні відкрили Україну, її історію та душу її народу. Луї Леже під впливом виконаних кобзарем пісень став активно пропагувати у себе на Батьківщині — у Франції українську культуру, й навіть почав читати курс української мови. Професор Оксфордського університету В. Морфілл, який також слухав Остапа Вересая, зазначав, що виконані ним думи представляли цінну духовну скарбницю українського народу⁶². А відомий австрійський поет Р. Рільке, який бачив Вересая у 1889 р., відтворив його образ в оповіданні «Пісня про правду».

Виступали кріпацькі інтелігенти й на захист самих основ українства, не забуваючи при цьому розділяти історію та мову російського та українського народів. Так, у передмові до своєї поеми «Козаки й море», опублікованої в «Малорусском литературном сборнике», Д. Мордовець виклав апологію

української мови, порушуючи ряд безперечно важливих на той час проблем, серед яких чільне місце займало питання потреби наукового вивчення рідної для кожного українця мови та її вживання у школі та пресі. Зокрема, письменник відзначав: «Яку ж важливість повинні мати слова, що склали цілу величезну гілку якщо не загальнослов'янської мови, то, принаймні, великоросійської. А ця гілка цілком відокремлена від російського та польського коренів, з якими її змішують. Я говорю про мову південноросійську чи малоросійську. Ймовірно, розробка її в науковому відношенні мала б неабияку користь для філології: але ще ніхто й не думав історично прослідкувати розвиток цієї важливої гілки з давніх часів, або з часу помітного відділення від великоросійської мови й до сучасності; ніде не відзначені ґрунтовно граматичні її особливості...»⁶³.

Літератором-українцем за походженням було також здійснено огляд вітчизняного письменства, в якому Д. Мордовцев доводив його право на самостійні існування та розвиток⁶⁴.

Вагомим був внесок Великого Кобзаря у процес творення модерної української літератури, що послугувало водночас важливою передумовою творення українського національного самовизначення, національної самоорієнтації та національної самосвідомості⁶⁵.

Серед тих, хто своєю діяльністю й творчістю поклав початок модерного українського націоналізму, без сумніву, були Тарас Шевченко і Микола Костомаров⁶⁶.

Значну роль у формуванні національної самосвідомості українців відіграла й уславлена династія підприємців Симиренків, члени якої також вийшли з поміщицьких підданих.

Родина не лише постійно шукала нові напрямки підприємницької діяльності. Так, Платоном Симиренко побудовано у Млієві на Черкащині перший в Україні й перший такого рівня в Росії машинобудівний завод, завдяки якому розпочато виробництво вітчизняного устаткування для цукрових заводів та сільськогосподарських машин удосконаленої конструкції. Наявність нових підприємств мала не тільки значний економічний ефект, бо дозволила селянам мати високоякісну техніку, сприяла незалеженню українського села від імпорту та надала потужного поштовху розвитку вітчизняної промисловості та сільського господарства.

На Млієвському машинобудівному заводі були побудовані перші металеві пароплави, що започаткували сучасне паропластво на Дніпрі. Було виготовлено два пароплави, які регулярно курсували по Дніпру між Києвом та Кременчуком, доставляючи товари у села, які були розташовані понад Дніпром. Один з виготовлених на заводі Симиренків пароплав носив горде ім'я «Українець», а другий — «Ярослав Мудрий», нагадуючи усім не лише про саме існування українського народу, а й про його давню історію та духовну спадщину

Підтримували кріпацькі інтелігенти українську справу й матеріально. Так, саме коштами відомого українського підприємця-цукрозаводчика та мецената, вихідця з кріпаків Платона Федоровича Смиренка у січні 1860 р. побачило світ прижиттєве видання Шевченкового «Кобзаря»⁶⁷. На титульній сторінці видання вдячний поет вказав ім'я свого благодійника, якому завдячував публікацією своєї збірки: «Коштом Платона Семеренка», за що Платон Федорович дуже образився на Великого Кобзаря.

Протягом сорока років ще один представник уславленої династії — Василь Смиренко — частину своїх статків віддавав на культурно-національні потреби, жертвуючи на розвиток українства десяту частину своїх прибутків. Підприємець не раз покривав річні дефіцити журналу «Київська старовина», видавництва «Вік», допомагав видавати «Україніше Рундшау» та «Рутеніше Ревю» за кордоном. 1912 р. цукрозаводчик передав кошти на купівлю дому Наукового товариства ім. Шевченка, а на схилку життя заповів увесь свій маєток на організацію першої в Україні «Культурної фундації», якою мало опікуватися спеціальне «Товариство допомоги літератури, мистецтву і науці»⁶⁸.

У часи важкого тиску на українську мову та культуру мало яке українське видання на Наддніпрянщині виходило без допомоги та всебічної підтримки Василя Смиренка, який протягом довгих років сприяв фінансуванню найрізноманітніших газет та часописів, — таких, як «Рада» (вихід у світ якої був можливий завдяки підтримці підприємця-патріота, який щороку виділяв лише на підтримку цього видання 10–12 тис. руб.), «Громадська думка» й «Літературно-науковий вісник»⁶⁹.

Допомагав В. Смиренко й Одеській Громаді. За його допомогою і його коштом вийшла також низка українських книжок, у тому числі і кілька видань «Кобзаря» Тараса Шевченка. Цукрозаводчик-благодійник надав також О. Кістяківському на публікацію кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁷⁰.

Фінансову допомогу надавав Василь Смиренко хору Миколи Лисенка, забезпечував матеріальні потреби його зарубіжних концертів, неодноразово допомагав відомому історичному Михайлу Драгоманову та письменнику Михайлу Коцюбинському⁷¹. Не обходив своєю підтримкою підприємець й Б. Грінченку та І. Шрагу⁷².

Активно займався публіцистичною діяльністю й син поміщика Івана Лисевича та колишньої кріпачки Олександри Самійленко український поет-лірик, сатирик, драматург і перекладач Володимир Самійленко. Почавши друкувати свої поезії у львівській «Зорі», він згодом видавав власні твори в таких вітчизняних альманахах, як «Складка» й «Ватра», а також журналах «Правда» та «Літературно-науковий вісник». Ряд поетичних, прозових та публіцистичних творів, що належали перу літератора, побачили на шпальтах

газети «Громадська думка»⁷³. Більше того, В. Самійленко сам планував видавати «газету-хвостик»⁷⁴.

Діяльність кріпацьких інтелігентів на ниві захисту всього українського не обмежувалась суто культурницькими рамками. Активну участь вихідці з поміщицьких підданих брали у вітчизняному суспільно-політичному русі.

Так, коли у грудні 1845 р. виникло Кирило-Мефодіївське братство, характер діяльності якого не вселяло ілюзій самодержавству. Так, шеф жандармів граф А. Орлов відзначав: «в Києві ж й Малоросії слов'янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури та звичаїв Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів колишніх вольностей козацтва й гетьманщини. Одним з його засновників, та авторів програмних документів й політичного маніфесту товариства — «Книги буття українського народу» й «Статуту Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія» — був саме Микола Костомаров.

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства, що ставила головним завданням досягнення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності в поєднанні з національною незалежністю, свободою та демократією кожного слов'янського народу й відстоювала месіанізм українського народу — вироблялася в гострих дискусіях, в яких провідну роль відігравали, нарівні з П. Кулішем, М. Костомаров і Т. Шевченко.

До складу братства Тарасівців — першої політичної організації, члени якої виступили за вільну соборну федеративну Україну входив син колишньої кріпачки Володимир Самійленко.

Не можна не згадати також про одного з провідників селянського руху на Буковині Лук'яна Кобилиці. Будучи вихідцем з кріпаків, він не лише був одним з визначних провідників селянського руху, а й став одним з тих, кого було обрано до австрійського парламенту, де отримав нагоду захищати інтереси селян на державному рівні. Будучи неписьменним, він, користуючись допомогою писарів, листувався зі своїми земляками, а з деякими селянськими скаргами доходив навіть до міністра внутрішніх справ. Разом із так званою «лівицею», тобто радикально-демократичною частиною депутатів, селянський ватажок рішуче виступав за скасування панщини без будь-якого відшкодування поміщикам. Більше того, селянський рух, очолюваний Лук'яном Кобилицею, не обмежувався вимогами в аграрній сфері. Він у той же час тісно переплітався з вимогами об'єднання Східної Галичини й Буковини в єдиний коронний край, поширення національної школи та активного розвитку української культури, що все гучніше в австрійському рейхстазі. Одним з досягнень цих виступів стала підготовка пробудження національної та політичної свідомості українського селянства⁷⁵.

Усе це дає підстави говорити про значну роль представників кріпацької інтелігенції у формуванні національної самосвідомості співвітчизників.

Будучи свідомими носіями національного, вони у своїй творчості не лише зображували народ активним учасником історичного процесу. Вихідці з поміщицьких підданих, беручи активну участь у вітчизняному суспільно-політичному русі самі виступили творцями історії, не забуваючи водночас й про збереження та примноження національних скарбів. Таким чином, внесок кріпацьких інтелігентів у розвиток національної самосвідомості українців став результатом їх творчої та суспільно-політичної діяльності й полягав у сприянні трансформації та консолідації українського суспільства, а також зміні суспільних орієнтирів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. Вибране. — К., 1991 — С. 204–233; *Його ж.* Шевченко, українофіли і соціалізм // Там само. — С. 327–429; *Його ж.* Что такое украинофильство? // Там само. — С. 327–429; *Його ж.* Чудацькі думки про українську національну справу // Там само. — С. 461–558.

² Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. — К., 1998; *Щеголев Н.С.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912.

³ Пахоменков Ю.Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917 — на початку 1918 р. // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 2. — С. 70.

⁴ Яремчук В. Українська радянська історіографія 50-х–80-х років про українське націєтворення: офіційна та альтернативні концепції // Наукові записки. Серія «Історичні науки». — К., 2011. — Вип. 17. — С. 269.

⁵ Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. — 1997. — № 7/8. — С. 47.

⁶ Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Український історичний журнал. — 1966. — № 2. — С. 82–84.

⁷ Венгерська В.О. Українські проекти та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII — початок XX століття). Дисертація ... д-ра іст. наук — К., 2013; *Дякин В.С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX век) // Вопросы истории. — 1995. — № 9; *Его же.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX вв.). — СПб., 1998; *Миллер А.* Украинский вопрос в Российской империи. — К., 2013; Россия — Украина. История взаимоотношений / Под ред. А. Миллера, В. Репринцева, Б. Флори. — М., 1997; Украина и Россия: общества и государства / Под ред. Д.Е. Фурмана. — М., 1997.

⁸ Українська ідентичність: феномен і засади формування. — К., 2011.

⁹ Пінчук Ю.А. Історичні студії М.Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. — К., 2009; *Сандерс М.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 21–33.

¹⁰ Брижущька С. Життя і слово українця для українців. Тарас Шевченко і становлення національної ідентичності українців за матеріалами книг вражень на його могилі.

1896–1926 рр. — К., 2006; *Її ж.* Подія на Чернечій і долі людей. Про заміну чавунного хреста на могилі Тараса Шевченка. — Черкаси, 2013.

¹¹ *Никитенко А.В.* Моя повесть о самом себе и о том, чему свидетелем в жизни был. Записки и дневник. (1826–1877). В 3-х т. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 60.

¹² Там же. — С. 6–7.

¹³ *Лихограй Р.* Образ «москаля» в українській народній прозі // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Збірник 36: Присвячений дослідженню творчої спадщини Л.Ф. Дунаєвської. — К., 2012. — С. 170.

¹⁴ *Никитенко А.В.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 20.

¹⁵ Там же. — С. 6.

¹⁶ *Труханенко А.* Два дневника — Т.Г. Шевченко и А.В. Никитенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.velykoross.ru/blogs/all_1/tag_1545_1/article_901/

¹⁷ *Шевченко Т.* Зібрання творів у 6-ти томах. — Т. 6: Листи, дарчі та власницькі написи, документи, складені Т.Шевченком або за його участю. — К., 2003. — С. 13.

¹⁸ Там само. — С. 14.

¹⁹ *Шевченко Т.* Щоденник. — Х., 2014 — С. 67.

²⁰ Там само. — С. 39.

²¹ *Стебницький П.* З архіва Д.Л. Мордовцева // Україна. — 1907. — Вересень. — С. 285.

²² *Кауфман А.Е.* Даниил Лукич Мордовцев (Из личных воспоминаний и рассказов) // Исторический вестник. — 1910. — Т. СХХІІ (Октябрь–декабрь). — С. 226; *Панов С., Рангин А.* Д.Л. Мордовцев и его историческая проза // Мордовцев Д.Л. За чьи грехи? Великий раскол. — М., 1990. — С. 5–6.

²³ *Кауфман А.Е.* Указ. соч. — С. 226–227.

²⁴ *Явдоха Зуїха* — визначна співачка слов'янського світу: Бібліогр. покажч. / Уклад. Л. Бойко; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2004.

²⁵ *Пісні Явдохи Зуїхи.* — К., 1965; *Жіноча доля в народних піснях.* — Х., 1930.

²⁶ *Дмитренко Н.* Песенный символ Украины // День. — 2005. — № 39 (3 марта).

²⁷ *Загадки Явдохи Зуїхи.* Записав Гнат Танцюра / Упоряд., передм., ред. М. Дмитренка. — К., 1996. — С. 44.

²⁸ *Осипчук И.* Академик Петр Толочко: «В летописи сказано, что, взяв Херсонес, князь Владимир ослеп. Зрение вернулось, как только он прошел обряд крещения // Факты и комментарии. — 2015. — 13 марта. — С. 23, 30.

²⁹ *Ган Йонг-Сук.* Кирило-Мефодіївське братство і питання сучасної української національної ідентичності // Всесвіт. — 2003. — № 11/12. — С. 165.

³⁰ *Кирильчук О.* Переплетення дискурсів: інтерпретація минулого в російськомовній історичній романістиці Данила Мордовця // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал гуманітарних студій. — 2013. — № 2 (104). — С. 58.

³¹ *Кирильчук О.* Російськомовна історична романістика Данила Мордовця у постколоніальній перспективі // Житомирські літературознавчі студії. — 2013. — Вип. 7. — С. 254.

³² *Панов С., Рангин А.* Указ. соч. — С. 9.

³³ *Таирова-Яковлева Т.Г.* Николай Костомаров как украинский националист или возвращаясь к терминологии // Электронный научно-образовательный журнал «История». — М., 2011. — Вып. 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mes.igh.ru/s207987840000165-0-2> (дата звернення: 09.07.2014).

³⁴ *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. — 1861. — № 1. — С. 121–158; *Его же.* Две русские народности. Письмо к редактору // Там же. —

1861. — № 3. — С. 3–80; *Его же*. Черты народной южнорусской истории // Там же. — 1862. — Кн. 6. — С. 1–45, Кн. 11. — С. 1–19.

³⁵ *Костомаров Н.* Украина. (Письмо к издателю Колокола) // Колокол. Прибавочные листы к Полярной Звезде. — 1860. — 15 января. — Л. 61.

³⁶ *Сюндюков И.* Единство политики и морали по Александру Герцену // День. — 2003. — № 72. — 19 апреля.

³⁷ *Костомаров Н.* Автобиография. К 190-летию со дня рождения. — К., 2007. — С. 37.

³⁸ *Пінчук Ю.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор самоусвідомлення української нації. — К., 2009. — С. 35.

³⁹ *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. 1. О преподавании на южнорусском языке // Основа. — 1862. — Кн. 5. — С. 1–6; *Его же*. О преподавании на народном языке в Южной Руси // Голос. — 1863. — № 4.

⁴⁰ *Костомаров Н.* Ответ «Московским Ведомостям» по поводу сбора пожертвований в пользу издания книг научного содержания на южнорусском языке // День. — 1863. — № 27; *Его же*. Пожертвования в пользу издания книг научного содержания на южно-русском языке // День. — 1863. — № 47, № 77; *Его же*. Пожертвования в пользу издания книг научного содержания для южно-русского народа // Там же. — № 99.

⁴¹ *Костомаров Н.* Черты народной южнорусской народности // Основа. — 1861. — Кн. 3. — С. 114–165.

⁴² *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1863. — Ч. 119 (сентябрь). — С. 45–46.

⁴³ *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. — 1872. — Т. 4. — С. 5–68; Т. 5. — С. 75–123; Т. 6. — С. 5–55; Т. 8. — С. 5–76; Т. 10. — С. 5–55; Т. 11. — С. 5–54; Т. 12. — С. 28–49; *Его же*. История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. — 1880. — Кн. 1. — С. 1–39; Кн. 2. — С. 1–60; Кн. 5. — С. 33–54; Кн. 6. — С. 35–71; Кн. 7. — С. 37–67; Кн. 8. — С. 1–33.

⁴⁴ *Костомаров Н.* Задачи украинофильства // Вестник Европы. — 1881. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 886–900.

⁴⁵ *Брижицька С.* «Я не одинокий...». Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХ — середина 20-х років ХХ ст.). — К., 2006. — С. 36.

⁴⁶ *Тарасова М.О.* Романтична історична візія України Тараса Шевченка // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. — 2008. — № 2. — С. 209–211.

⁴⁷ *Щербак В.О.* Образ козацької України у творах Т.Шевченка // Український історичний журнал. — 2014. — № 2. — С. 69.

⁴⁸ *Радько П.Г.* Національно-політичні погляди Тараса Шевченка в контексті його історіософської мудрості // Історична пам'ять. — 2014. — № 30/31. — С. 27.

⁴⁹ *Нагорна Л.* Вказ. праця. — С. 30.

⁵⁰ Там само. — С. 30–31.

⁵¹ Город Кременчук. Исторический очерк Ф.Д. Николайчика. — СПб., 1897.

⁵² *Николайчик Ф.* Как готовили Кременчуг к встрече императрицы Екатерины II // Киевская старина. — 1883. — № 2; *Его же*. Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591–1596 гг.) // Там же. — 1884. — № 3; *Его же*. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Там же. — 1887. — № 3; *Его же*. Личный состав малороссийской

казацкой старшины в 1725 г. // Там же. — 1904. — № 7/8; *Его же*. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключение Куруковского договора // Там же. — 1889. — № 10.

⁵³ *Николайчик Ф.* Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // Киевская старина. — 1883. — № 2.

⁵⁴ *Николайчик Ф.* Журнально-газетные статьи и материалы по южнорусской истории («Русский вестник» — «Новь» — «Киевлянин» — «Заря») // Киевская старина. — 1885. — № 3; *Его же*. Журнально-газетные статьи и материалы по южнорусской истории // Там же. — 1885. — № 11.

⁵⁵ *Николайчик Ф.* Универсал гетмана Скоропадського о вечерницах, кулачных боях, зборищах под Ивана Купала и проч. 1719 г. // Киевская старина. — 1894. — № 6. — С. 541.

⁵⁶ *Николайчик Ф.* Личный состав малороссийской казацкой старшины в 1725 г. // Киевская старина. Приложение. — 1894. — № 7/8. — С. 1–31.

⁵⁷ *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 696–716.

⁵⁸ *Ястребов В.* Гайдамацкий бандурист // Киевская старина. — 1886. — № 10 (октябрь). — С. 379–388.

⁵⁹ *Горленко В.Г.* Кобзарь Крюковский: некролог // Киевская старина. — 1885. — № 8. — С. 740–743.

⁶⁰ Остап Вересай — це кобзар-чарівник, який, що хотів, те міг сотворити з тобою // Вісник Переяславщини. Громадсько-політична газета. — 2013. — 29 листопада.

⁶¹ *Варварцев М.М.* Остап Вересай у перших італійських публікаціях // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 57–60; *Зорівчак Р.* Англійська преса про Остапа Вересая // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 179–180.

⁶² Гомер наш польовий, славетний Вересай: історико-мистецька година. — К., 2014. — С. 7.

⁶³ Казаки и море. Стихотворные отрывки морских походов Запорожского казачества, в начале XVII века. Д. Мордовцев // Малорусский литературный сборник. Издал Д. Мордовцев. — Саратов, 1859. — С. 10.

⁶⁴ *Дорошкевич Г. Д.* Мордовець як літературна і громадська постать // Україна. — 1930. — липень–серпень. — С. 45.

⁶⁵ *Брижицька С.* Вказ. праця. — С. 31.

⁶⁶ *Миллер А.* Украинский вопрос в Российской империи. — К., 2013. — С. 70.

⁶⁷ *Витер В.* Шевченко из плоти и крови // День. — 2011. — 17 февраля.

⁶⁸ *Розгін І.* Літопис роду Симиренків // Черкаський край — земля Богдана і Тараса. Культурологічний збірник. — К., 2002. — С. 582.

⁶⁹ *Білоцерківська Г.В.* Василь Симиренко — меценат українського книговидання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vuam.org.ua/uk/704:%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%E2%80%93%D0%BC%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%82_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

⁷⁰ *Ганницький С.* Василь Симиренко — технолог, промисловець і меценат [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42728/06-Ganitsky.pdf?sequence=1>

⁷¹ *Сургай О.* Василь Симиренко — найвидатніший український добротворець // День. — 2000. — 8 вересня.

⁷² Білоцерківська Г.В. Вказ. праця.

⁷³ Самійленко В. Мудрий кравець // Громадська думка. — 1906. — 3 січня; *Його ж.* По-новорічна розмова // Там само. — 1906. — 6 січня; *Його ж.* Новий лад // Там само. — 1906. — 11 січня; *Його ж.* Вінок Тарасові Шевченку в день 26 лютого // Там само. — 1906. — 26 лютого; *Його ж.* Міністерська пісня // Там само. — 1906. — 30 травня; *Його ж.* Як перейшов я од слова до ... думки // Там само. — 1905. — 31 грудня; *Його ж.* Про душі, про п'яти та інші цікаві речі // Там само. — 1906. — 15 січня; *Його ж.* Патріот // Там само. — 1906. — 22 січня; *Його ж.* З моїх пригод // Там само. — 1906. — 5 лютого, 5 березня; *Його ж.* Розмова // Там само. — 1906. — 15 лютого; *Його ж.* Надзвичайна пригода з титулярним совітником // Там само. — 1906. — 12 березня; *Його ж.* Дещо з весняних пригод // Там само. — 1906. — 22 березня; *Його ж.* Від Києва до Чернігова // Там само. — 1906. — 11 квітня.

⁷⁴ Самійленко В. Я видаю газету // Громадська думка. — 1906. — 12 лютого.

⁷⁵ Єкельчик С. Лук'ян Кобилиця // Історія України в особах: XIX–XX ст. — К., 1995. — С. 56–58.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2015 р.

О.О. Крыжановская

**РОЛЬ КРЕПОСТНЫХ ИНТЕЛЛИГЕНТОВ В ФОРМИРОВАНИИ
НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ УКРАИНЦЕВ
(конец XVIII — начало XX в.)**

Статья посвящена роли, которую сыграли крепостные интеллигенты в эволюции национального самосознания украинцев; рассмотрено участие выходцев из помещичьих подданных в отечественном общественно-политическом и национальном движении.

Ключевые слова: *крепостная интеллигенция, национальное самосознание, общественно-политическое движение, национальное движение.*

О.О. Kryzhanovska

**THE ROLE OF SERF INTELLECTUALS IN FORMING THE NATIONAL IDENTITY
OF UKRAINIANS (end XVIII–XX centuries)**

The article is devoted to the role in the evolution of serf intellectuals` played to the national identity of Ukrainians, their participation on domestic socio-political and national movement.

Keywords: *serf intellectuals, national identity, socio-political movement, national movement.*